

Sovietmečio opozicinė elgsena

Remiantis įvairiais šaltiniais ir istoriografija straipsnyje pristatoma autoriaus suformuluota opozicijos elgsenos sovietmečiu modelio samprata. Tokia elgsena buvo ypač būdinga kultūriniam elitui, kuriam ir skiriama daugiausia dėmesio. Straipsnyje apibūdinami šios elgsenos lygmenys ir bruožai, atskiriantys ją nuo prisitaikymo ir pasipriešinimo elgsenų ir leidžiantys opoziciškumą laikyti savitu elgsenos modeliu.

IVADAS

Iki šiol Lietuvos istoriografijoje, kalbant apie sovietmečio visuomenę ir tuometinį kultūrinį elitą, jo elgesys dažniausiai buvo apibūdinamas kolaboravimo, prisitaikymo ir pasipriešinimo sąvokomis. Jų vartojimo tendencijos plačiau aptariamose Kęstučio Raškausko straipsnyje¹. Pagal tokį skirstymą absoliuti dauguma tuometinių kultūrinio elito elgsenų laikytinos prisitaikymu. Tačiau tai supaprastina sovietmečio vaizdinį ir neleidžia pamatyti kai kurių niuansų, nes neįmanoma viso kultūrinio elito elgesio priskirti vien prisitaikymui ar kolaboravimui. Tačiau neatrodo įtikinami ir mėginimai bent kiek režimo reikalavimų neatitikusį elgesį laikyti pasipriešinimu. Jie labai dažni atsiminimuose ir publicistikoje, taip teigia ir kai kurie istorikai: „nedemonstruojamas pritarimas ar abejojimas vadovybės veiksmų teisėtumu ir prasmingumu automatiškai tapdavo priešinimosi režimui forma“, nes „totalitarinėje valstybėje nepolitinių klausimų beveik nebuvo“².

Todėl kalbant apie žmonių elgseną sovietmečiu tikslinga įtraukti dar vieno elgesio

modelio – opozicinio – sampratą. Pasirinkti tokį pavadinimą paskatino šaltiniai. Romualdas Ozolas savo sovietmečio dienoraščiuose vartojo opozicijos terminą, kuriuo įvardijo oponuojančius režimui, bet neperžengiančius leistinų veiklos rėmų kultūrinio elito atstovus³. Būtent tokia bendriausia prasme opozicijos elgesio modelis suprantamas ir šiame darbe.

Istoriografijoje opoziciškumo samprata vartojama gana sporadiškai, o jos turinys skiriasi nuo siūlomos šiame darbe. Kastytis Antanaitis yra minėjęs opozicijos, kuri reikšėsi literatūrinėje ir kultūrinėje veikloje, ir politinio pasipriešinimo skirtį. Tokiam skyrimui negalima nepritariti, tačiau autorius teigia antrąją išaugus iš pirmosios⁴. Su tuo sunku sutikti, nes opozicinė elgsena atrodo labiau susijusi su prisitaikymu, o ne su pasipriešinimu. Dauguma opozicinės veiklos dalyvių turėjo daugiau ar mažiau prisitaikyti prie režimo reikalavimų, kitaip jie nebūtų galėję tapti kultūrinio elito atstovais, tačiau tik labai maža jų dalis aktyviau dalyvavo pasipriešinime. Tiesa, negalima paneigti ir kultūrinės opozicijos įtakos pasipriešinimo dalyviams, kaip ir jų sąsajų⁵.

Iš istorikų opozicines elgsenas savo disertacijoje yra plačiau nagrinėjęs Aurimas Švedas. Jis akcentuoja opozicinių elgsenų istorijos moksle prieštaringumą ir jų sąsajas su prisitaikėliškumu: „[...] konkrečios asmenybės, oponuodamos oficialiajam diskursui, siekė jį griauti. Tačiau ši veikla dažniausiai tik sustiprindavo totalitarinėje terpėje egzistuojantį mąstymo bei kalbėjimo vientisumą [...], kai nekvestionuojamų kanonų meistriškas taikymas, mokėjimas prisitaikyti prie konjunktūros poreikių buvo priešpriešinami

gebėjimui kelti drąsius klausimus bei formuluoti originalias išvalgas.⁶

Konstruojant opozicinio elgesio modelį daugiausia remtasi įvairios kilmės šaltiniais. Iš jų itin svarbūs yra autoriaus surinkti pokalbiai su kultūrinio elito atstovais, leidžiantys įsigilinti į sovietmečio elgsenas. Juos papildė archyviniai šaltiniai, ano meto dienoraščiai, grožiniai kūriniai ir skelbti atsiminimai.

BENDRIEJI OPOZICINĖS ELGSENOS BRUOŽAI

Nors opoziciją ir pasipriešinimą sieja opoziciškumas režimui, tai skirtingi reiškiniai. Opozicija tarsi papildė prisitaikymą, o pasipriešinimas buvo pastarojo antipodas. Opozicinei veiklai priskirtinos elgsenos apima daugiausia tiesiogiai prieš režimą nenukreiptus, pirmiausia kultūrinės srities veiksmus. O pasipriešinimas buvo aiškiai politinis: jam priskirtinas dalyvavimas su sovietiniu režimu įvairiais būdais kovojusių pagrindinių organizacijų veikloje ar leidžiant savilaidą, atviras ar viešas nepriklausomybės reikalavimas, protestas prieš režimo politiką. Pasipriešinimas buvo prisitaikymo antagonistas; pastarojo dalis irgi buvo politiška, tik prosovietiška.

Opozicinę veiklą nuo pasipriešinimo aiškiausiai atskiria režimo reakcija: už opozicinę veiklą postalininiu laikotarpiu nebuvo baudžiama, nors ji galėjo sulaukti kritikos. Todėl tarp opozicijos ir pasipriešinimo įsiterpia pasyvus dalyvavimas savilaidoje – pagrindinio leidinių skaitymas ir perdavimas kitiems. Vis dėlto jis labiau priskirtinas opozicijai, nes už skaitymą represijų nebuvo sulaukiama. Už pagrindinę veiklą, kaip ir už atvirą pasipriešinimą, grėsė griežtos represijos ar bent jau prasikaltusiems asmenims buvo taikomos profilaktinės priemonės. Pagrindininkai žinojo, kad anksčiau ar

vėliau sulauks represijų. Peržengti galimų represijų slenkstį galėjo paskatinti tik itin stiprūs pasipriešinti skatinantys mechanizmai. Bene svarbiausias jų buvo religija, taip pat reikšmingos buvo tautinės, rečiau – žmogaus teisių ar sąžinės laisvės vertybės. Prie tautinių vertybių išlaikymo kultūrinis elitas galėjo prisidėti opozicine veikla, kuri, kaip bus parodyta toliau, netgi laikyta pasipriešinimu. Šalia kitų aplinkybių tai stabdė juos įsitraukti į pasipriešinimą.

Postalininiu laikotarpiu nusistovėjus lestinumo riboms nė vienas intelektualas nebuvo griežtai nubaustas už opozicinę veiklą. Tai patvirtina Danutės Blažytės-Baužienės teiginį, kad kultūrinis elitas „pakankamai aiškiai suvokė draudžiamas ribas, ir ta nuojauta teikė tam tikrą psichologinį saugumą“⁷. Bene didžiausio susidorojimo su opozicinei veiklai priskirtina elgsena postalininiu laikotarpiu aukos – XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje iš einamų pareigų atleisti Vilniaus universiteto rektorius Juozas Bulavas ir keturios Lietuvių literatūros katedros darbuotojos – didesnių represijų nesulaukė, jų net nebandyta teisti. Šiems žmonėms tik neleista eiti svarbių pareigų, daryti platesnės įtakos visuomenei, pavyzdžiui, dėstyti aukštosiose mokyklose. Meilė Lukšienė prisimena, kaip ji kurį laiką negavo darbo, tačiau vėliau įsidarbino Pedagogikos mokslinio tyrimo institute⁸. Kitų atleistų darbuotojų likimai susiklostė įvairiai: Irena Kostkevičiūtė ir Vanda Zaborskaitė tapo žinomomis ir produktyviomis kultūrinio elito atstovėmis, o Aurelija Rabačiauskaitė, kuriai neleista ginti disertacijos, mokslinės veiklos netęsė ir dirbo Knygų rūmuose. Beje, gali būti, jog tai lėmė ir jos charakterio bruožai: „itin kritiška ir sau, ir visai aplinkai, įžvalgaus proto, su gera humoro doze, savarankiško mąstymo, be to, tiesaus, dažnai tiesmuko charakterio – visa tai totalitariškai formuotoje visuomenėje negalėjo neklūti“⁹.

Išlikusių kūrėjais, bet nustumtų į viešumos pakraščius asmenų padėtį galima įvardyti kaip buvimą oficialiojoje paraštėje¹⁰. Tokie kultūrinio elito atstovai išliko priklausomi nuo režimo, pirmiausia materialiai. Jie dirbo režimo užsakomą ir atlyginamą darbą, bet sykiu juos stengtasi marginalizuoti. Kartu jie įgijo tam tikrą veikimo, kūrybos laisvę jau vien dėl to, kad veikdami oficialiojo gyvenimo paraštėse ilgainiui sulaukdavo vis mažiau režimo dėmesio. Todėl toks statusas labai tiko opozicinei veiklai. Prie oficialiojoje paraštėje buvusių asmenų priskirtina nemaža kultūrinio elito dalis – tie, kurie neturėjo oficialaus posto ir nebuvo itin propaguojami, o kartais ir sulaukiantys vienokios ar kitokios režimo nemalonės.

Už opozicinę veiklą stalininiu laikotarpiu buvo galima sulaukti represijų. Tiesa, tuomet galėjo būti represuoti net ir įvairaus lygio konformistai, tik opozicinės veiklos atveju tokia tikimybė buvo didesnė. Todėl tuo laikotarpiu bet kokią opozicinę veiklą tiek režimas, tiek ir intelektualai laikė pasipriešinimu.

Ši sąsaja išliko ir pasikeitus režimo politikai. Tai lengvino prisitaikymą, nes pasipriešinimu galėjo būti laikoma ir režimo nebaudžiama veikla. Ši samplaika buvo vienas svarbiausių opoziciškumo vaidmenų kultūrinio elito savimonėje. Kartu ji stiprino opozicinio elgesio ir prisitaikymo sąsajas: pastarasis buvo pateisinamas tada, kai pagelbėdavo opozicinei veiklai, o ši savo ruožtu leido pateisinti prisitaikymą. R. Ozolas rašė, kad 1971 m. buvo nulemta dviejų ateinančių dešimtmečių politinė pasaulio situacija, o lietuvių tautai tai reiškė „absoliučią priespaudą“, todėl kultūra buvo ugdoma labai sunkiomis sąlygomis, bet „vis dėlto – kito kelio nėra – viskas priklauso nuo mūsų sąmoningumo, nuo mokėjimo panaudoti „vieningos ideologijos, politikos ir ūkio sistemos“ pamatą“¹¹. Šiuose apmąs-

tymuose prisitaikymas suvokiamas kaip neišvengiamas, nes tik jis leidžia sukurti sąlygas opozicinei veiklai.

Opoziciją galima traktuoti kaip prievartos ir pasipriešinimo sąveikos rezultatą, tarsi kompromisą tarp režimo spaudimo iš vienos pusės ir vertybinio pasipriešinimo spaudimo iš kitos. Seminonkonformizmą kaip tik šių spaudimų rezultatu laiko Erika Grigoravičienė¹². Tai reiškia, kad režimo prievarta neleido atsirasti prie pasipriešinimo priskiriamoms radikalesnėms elgsenoms, trukdydama peržengti režimo nubrėžtas ribas ir taip priversdama sustoti pusiaukelėje. Tokiu atveju opoziciškumas atrodo tarsi pasipriešinimo išraiška, galinti reikštis viešumoje. Atrodo, jog tokia savo elgesio interpretacija kultūrinis elitas ir vadovavosi.

Kaip sunku nustatyti konkrečias opoziciškumo ribas, rodo ir šios sampratos vartojimas A. Švedo darbe. Tik dalis jo aptariamų istorikų opozicinio elgesio modelių priskirtini prie tokių opozicinių elgsenų, kaip jos suprantamos šiame straipsnyje. Šis autorius įžvelgė tris pagrindinius opozicinius stalininių laikų modelius: atsiribojimą, nedalyvavimą, apolitiškumą; nereflektuotus ir sąmoningus akibrokštus; sąmoningą ginčą su ideologija pagal oficialias taisykles¹³. Pirmasis ir iš dalies antrasis modeliai artimesni prisitaikymui. Politinės veiklos vengimas Josifo Stalino laikais neretai buvo laikomas pasipriešinimu, tačiau sunku jį priskirti opozicijai – juk šioji reiškia tam tikrus veiksmus. Tokią elgseną veikiau galima laikyti nebent socialine opozicija, kuri apibrėžta kiek toliau. Be šių elgesio modelių, A. Švedas išnagrinėjo dar tris elgsenas: idėjinių komunistų, mėginusių sumažinti ideologijos įtaką mokslui, opoziciją; Justo Paleckio nusižengimus ideologinėms normoms tautiškumo klausimu 1947–1949 m.; sąmoningas pastangas legaliai veikti oficiozinę istorijos modelį, stengiantis oficiozinį diskursą padaryti moksliškesnį,

atsisakyti dvispalvio praeities vertinimo¹⁴. Pirmoji jų (marksistinis idealistinis ir kartu itin kritiškas Stasio Matulaičio pasisakymas) J. Stalino valdymo laikais galėjo būti vertinama ir kaip pasipriešinimas, nes skatino abejoti esminiais režimo veikimo būdais, nors ir rėmėsi sovietine ideologija bei nesiekė sunaikinti SSRS.

OPOZICINĖS ELGSENOS LYGMENYS

Išskirtini šie trys opozicinės elgsenos lygmenys: socialinė, institucinė ir pusiau legali opozicija (didėjančio opozicinės veiklos aktyvumo, sąmoningumo ir galimo režimo nepasitenkinimo kryptimi). Opozicinės veiklos ribas nustatydavo režimo spaudimas, nes elgiamasi buvo atsižvelgiant į galimą jo reakciją.

Socialinė opozicija. Čia ji suvokiama kaip socialinę kasdienybę apimantis buitinio lygmens priešiškas režimui, jo skelbiamų elgesio normų nepaisymas. Paprastai jis įgydavo užsienio radijo stočių klausymosi (dažnai ne dėl politikos, o dėl kitokios muzikos ypač populiarius buvo Liuksemburgo radijas¹⁵), neoficialios, režimui priešiškos informacijos perteikimo, režimo kritikos „virtuviniuose pokalbiuose“ ir panašų pavidalą. Ingė Lukšaitė tokią veiklą – „verbalinę kultūrą“ – laiko pasipriešinimo išraiška¹⁶. Nancy Ries atkreipė dėmesį į tokių pokalbių paradigmiskumą, rituališkumą ir kartu įtaką vykstantiems procesams: „inteligentiškasis diskursas „preparavo“ aktualias problemas, taip didėjo jų reikšmė, stiprėjo visuomeninis atgarsis“¹⁷. Tiesa, iš dalies galima sutikti su Nerija Putinaite, kad toks elgesys buvo ir viena iš prisitaikymo strategijų, nes neoficialios kalbos neskaito keisti tikrovės¹⁸. Tačiau tokio požiūrio nulemtas opoziciškumo sutapatinimas su prisitaikymu nėra tikslus. Net ir tokia nepolitinė ir režimui tiesiogiai

nekenksminga veikla stiprino susvetimėjimą su sovietine tvarka ir silpnino tiek jo įtaką visuomenei, tiek patį režimą.

Prie socialinės opozicijos priskirtina ir didžioji dalis jaunimo subkultūrų elgesio, kitoks, nei buvo propaguojamas režimo, gyvenimo būdas ar mados, antai tokios kaip stileivų ar hipių. Didžiosios dalies socialinei opozicijai priskirtino elgesio taip besielgiantys asmenys nereflektavo kaip pasipriešinimo – šis bruožas būdingas socialinei kasdienybei. Išimtis čia būtų kultūrinis elitas, bet kokį opoziciškumą dažnai laikęs pasipriešinimu, taip kompensuodamas savo prisitaikymą.

Į socialinės kasdienybės nukrypimus režimas kreipė mažai dėmesio. Antai Osvaldas Balakauskas prisiminė, kaip jis buvęs iškviestas į KGB be jokios aiškos priežasties, duodant suprasti, kad saugumas žino jo kalbų su draugais turinį ir antisovietinį jų pobūdį. Tačiau tai tebuvo pagąsdinimas – jokių konkrečių kaltinimų ar grasinimų kompozitorius neišgirdo¹⁹. Saugumo dokumentuose aiškiai skiriami ideologiškai žalingi ir politiškai pavojingi dalykai. Pirmieji buvo nepageidaujami, bet ir nebaudžiami, tačiau buvo visai stengiamasi neleisti, kad pirmieji virstų antraisiais.

Institucinė opozicija. Jos samprata sutampa su Tomo Remeikio išskirta sistemos vidaus opozicija, kurios pagrindiniai reiškiniai buvo „tautinė partinė, ekonominė ir kultūrinė inteligentija“, o veikimas – „respublikos labui orientuota veikla ekonominėje, kultūrinėje, politinėje, kadru, švietimo sferose“²⁰. Būtina pabrėžti, kad institucinė opozicija reiškia veiklą oficialiosiose institucijose ir režimo kontroliuojamoje viešumoje. Todėl prie institucinės opozicijos priskirtina ir sovietinių negerovių ar net kai kurių režimo bruožų kritika, reikšta oficialiojoje viešumoje: susirinkimuose, spaudoje ar knygose. Beje, Vladimiras Shlapentokhas tokią veiklą

priskiria žemiausiam sovietinių intelektualų opoziciškumo lygmeniui²¹. Todėl skandalo priežastimi tapęs Vytauto Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“, kurio autorius sulaukė švelnių režimo represijų, laikytinas būtent institucinės opozicijos, o ne pasipriešinimo išraiška. Prie tokios veiklos priskirtinas ir meninis seminonkonformizmas, antiso-vietinės potekstės kūryboje ir kitokios nesutapimo su režimo nuostatomis apraiškos viešumoje. Pokario intelektualinio gyvenimo vadų nuopelnus, kuriuos galima priskirti institucinei opozicijai, nurodė R. Ozolas: Antanas Venclova padėjo reabilituoti daug kultūros reiškinių, po Kosto Korsako sparnu subrendo kultūriniai opozicionieriai, Juozo Jurginio darbai padėjo rutuliotis lietuvių savimonei, o Eugenijus Meškauskas deideologizavo filosofiją²².

Ne tik stalininiu laikotarpiu, bet ir vėliau, bent jau iki aštuntojo dešimtmečio, skelbti neideologinę ar menkai ideologizuotą kūrybą reikėjo daugiau pastangų, ji sulaukdavo valdančiųjų nepasitenkinimo, todėl taip pat priskirtina institucinės opozicijos lygmeniui, o kartu – ir ideologiniam prisitaikymui. Tačiau ilgainiui kūryboje ideologijos vis mažėjo, ji vis mažiau tinka aiškinantis kūrėjo prisitaikymo lygmenį.

Institucinei opozicijai priskirtina ir dalis sovietmečio nomenklatūros elgsenų, nors dabar atsiminimuose jos atstovai beveik visą savo veiklą laiko pasipriešinimu. Gali būti, kad ši samprata Sąjūdžio laikais buvo perimta iš kultūrinio elito skelbtų nuostatų ir taikyta ginantis nuo kritikos, pasipylusios paskelbus nepriklausomybę²³. Tačiau esama duomenų, jog sovietinės administracijos darbuotojai panašiai teisinosi ir sovietmečiu: „konformistinis karjerizmas dangstomas tam tikromis patriotinėmis skraistėmis“²⁴, „ne vienas lietuvis yra linkęs „dirbti tautos labui“, darydamas galybę kompromisų, net stodamas į partiją, o neviešai padejuodamas

dėl rusifikacijos, pasvajodamas apie demokratiją, nepriklausomybę ir t. t.“²⁵

Tai rodo, kad priskirti elgseną prie institucinės opozicijos itin painu. Kultūrinis elitas galėjo visą savo profesinę veiklą laikyti pasipriešinimu. Edvardas Gudavičius prisiminimuose netgi teigia, kad „egzistavo pagrindis, kurio partija nesugebėjo kontroliuoti. [...] šios struktūros centras glūdėjo lituanistikoje, o ne istorijoje. [...] Pagrindį išties telkė lietuviškas arba patriotiškas požiūris.“²⁶ Kartu istorikas pabrėžia, jog jį sudarė du dėmenys – lietuviškumo ir profesionalumo puoselėjimas²⁷. Tai rodo šio opozicijos lygmens, leidusio profesinį darbą laikyti pasipriešinimu, svarbą kultūriniam elitui, o kartu ir jau aptarto požiūrio, kad kultūriniam elitui svarbiausi buvo kultūros, kūrybos (istoriko įvardytos moksliniu profesionalumu) ir tautiškumo sandai, tęstinumą.

Vienas svarbiausių institucinės opozicijos veiklos barų buvo kova už kultūrinį palikimą. K. Korsakas rinktinėje „Literatūra ir kritika“ dar 1949 m. pateikė kultūrinio palikimo vertinimo strategiją, kurios iš esmės buvo laikomasi beveik visą sovietmetį. Šios strategijos tikslas buvo pateikti į viešumą kuo daugiau lietuvių kultūrinio palikimo. Tam buvo būtinas ideologinis prisitaikymas – priderinti tą palikimą prie ideologinių reikalavimų. Todėl kilo tokios svarbiausios problemos: „kaip neutralizuoti atskiruose mūsų praeities literatūros veikaluose randamas buržuazines tarybinei pasaulėžiūrai priešingas pažiūras, kaip apeiti juose klerikalines ir nacionalistines tendencijas, žodžiu, kaip pateikti tuos veikalus, neretai klasiškus mūsų literatūroje, be žalos tarybiniam skaitytojui“²⁸. Ideologinio grynumo sergėtojas Jonas Zinkus 1951 m. piktinosi, kad siekiama užmaskuoti, o ne „iki galo, iki pačių ištakų demaskuoti buržuazinę nacionalistinę ideologiją, sutriuškinti ir galutinai nuvainikuoti ją darbo žmonių akyse“²⁹.

M. Lukšienė prisimena buvus dvi literatūrinio palikimo perinterpretuotojų grupes: „Korsakas daugiau linko į perversinį [iš marksistinių pozicijų. – V. K.], o [Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros. – V. K.] katedra su dėstytojų branduoliu, su Mykolaičiu priešakyje – išsaugoti pilną daugiabriaunį paveldą. [...] ryškėjo ta pati jų [K. Korsako vadovaujamo instituto. – V. K.] pakraipa kaip ir katedros.“³⁰ Tokios opozicinės veiklos ir režimo politikos sąveikos rezultatas buvo susiformavę literatūros ir praeities vertinimo kanonai, kurie galiojo visą sovietmetį.

Institucinė opozicija kultūros puoselėjimą suvokė kaip tautiškumo išsaugojimo dalį. Kultūrinio elito tautiškumo samprata iš esmės buvo labai panaši į gyvavusią XIX a. pabaigoje, tokio tautiškumo elementai ir buvo saugomi. Tai nestebina, nes tuomet susiformavo esminiai tautiškumo elementai. Pasak Pauliaus Subačiaus, tautinės tapatybės klostymasis sovietmečiu atkartoją XIX a. vykusį identišką procesą: „Sovietinių nio-kojimų akivaizdoje pirmiausia reikėjo vėl susirankioti tautos ir tėvynės paveiklo šukeles. Tai leistų paaiškinti, kodėl tokie iš pirmo žvilgsnio banalūs tekstai kaip Justino Marcinkevičiaus „Tėviškė“ pačioje aštuntojo dešimtmečio pabaigoje tapo populiaria tautinės idėjas puoselėjusio akademinio jaunimo giesme.“³¹

Režimas tokį etninį, depolitizuotą tautiškumą netgi skatino, ypač jei pavykdavo jį pritaikyti savo reikmėms. Todėl gali kilti klausimas, ar toks tautiškumo palaikymas yra institucinė opozicija. Atsakymas priklauso nuo laikotarpio. J. Stalino valdymo metu ir kurį laiką po jo dėl paprasčiausios tautiškumo raiškos reikėjo kovoti su ideologinio grynumo sergėtojais, nekalčiausiose apraiškose galėdavusiais įžvelgti antisovietinių ar buržuazinių dalykų. Ypač aiškiai tai pasireiškė prasidėjus kovai su „vieningosios srovės“ apraiškomis 1947–1949 m., kai seki-

mu ja buvo apkaltintas ir J. Paleckis. Postalininiu laikotarpiu Lietuvos administracijos vadovai suprato, kad tautiškumu remtis labai patogiu. Atrodo, jog prie to prisidėjo 1956 m. Vengrijos įvykiai, kurie stipriai sujaudino Lietuvos vadovus. Jonas Januitis, tuometinis Radijo ir televizijos komiteto vadovas, prisimena, kad Antanas Sniečkus jam tada sakė: „Matai, ko sulaukiama, jei nepaisoma nacionalinių interesų“ ir liepė galvoti. O Budapešto radijas, anot J. Janučio, prieš revoliuciją leido rusiškas čiastuškas ir bruko sovietinį gyvenimo būdą. Šio veikėjo nuomone, kaip tik jo vadovaujamo Lietuvos radijo ir televizijos programos „išsiskirdavo aukštu tautiniu mentalitetu“³². Tai reiškia, kad jose nemažai dėmesio buvo skiriama oficiozinei tautiškumo versijai.

Tačiau negalima manyti, kad postalininio laikotarpio vieša, oficiozinė tautiškumo raiška buvo naudinga tik režimui. Tokia raiška leido jam plačiausiai paplsti ir veiksmingai palaikyti lietuviškumą, nors ir ideologizuotą. Be to, daugumoje atsiminimų pabrėžiama, kad ideologizuotas lygmuo žmones veikė mažiausiai, o svarbiausias buvo tautiškumas. Su tuo galima sutikti, nes dėl didžiulio viešojo gyvenimo ideologizavimo žmonės tapo apolitiški, nesidomėjo jokia politika. Tačiau toks sumažėjęs ideologijos poveikis buvo tik dalinis, efektyviau veikė tik aiškaus ideologizavimo atvejais, o jei ideologijos poveikis būdavo giluminis, pavyzdžiui, toks kaip pagoniškumo skatinimas, jis dažnai likdavo nepastebėtas. Taigi nepolitinio tautiškumo puoselėjimas priskirtinas institucinei opozicijai, nors ir žemiausiam jos lygmeniui. Diskutuoti būtų galima dėl aštuntojo–devintojo dešimtmečių, kai ideologiškai susilpnėjęs režimas į oficialiąją viešumą 30 000 egz. tiražu įsileido netgi nepriklausomos Lietuvos himną³³, leido, nors ir per didelius vargus, surengti tautinio atgimimo „Aušrai“ skirtą konferenciją, t. y. politinio nesovietinio tau-

tiškumo ženklus ir analizę. Tai liudytų, jog bemaž visos tautiškumo apraiškos, tiesiogiai nekonfrontuojančios su režimu, nebebuvo persekiojamos, todėl ir jų sklaidą opozicine laikė tik patys skleidėjai. Tačiau kaip tik maždaug tuo metu stiprėjo kita kultūrinio elito elgsena – režimo kritika.

Puoselėti kultūrą, tautiškumą buvo svarbu vyresniajai kartai, patyrusiai stalininius kultūros, tautiškumo varžymus. Kita opozicinė elgsena, labiau būdinga postalininiu laikotarpiu kultūrinio elito atstovais tapusiems kūrėjams, buvo vieša režimo kritika. Čia minėtini Kazio Sajos, Vytautės Žilinskaitės, Romualdo Granausko darbai. Dina Spechler „kažko panašaus į visuomenės nuomonę“ atsiradimą viešumoje sieja su įvykiu po J. Stalino mirties valdančiųjų sluoksnių pasimetimu³⁴. Ne veltui itin kritiška sovietinei tikrovei K. Sajos komedija „Septynios ožkenos“ buvo pastatyta kaip tik 1956 m., o išleista 1957 m.

Kyla klausimas, kodėl režimas leido spausdinti iš esmės priešiškus sistemai, faktiškai antisovietinius ir aiškiai politinius kūrinius. V. Žilinskaitės nuomone, labai padėjo tai, kad jos kūriniai buvo skelbiami Maskvoje: tai rašytojai suteikė daugiau laisvės Lietuvoje³⁵. Vis dėlto ši priežastis nėra vienintelė ar svarbiausia. Nagrinėjant tekstų veikimą visuomenėje, vertinga yra Walterio Benjamino nuomonė, kad svarbiausia – ne kūrinys reiškiamas požiūris į savo epochos sąlygas, bet tai, kaip tas kūrinys jomis veikia³⁶. Spėtina, jog būtent galimas poveikis buvo svarbiausias ir administracijos pareigūnams. Jokių neramumų išspausdinus kritinius kūrinius nekilo, jie tik padėjo „nuleisti garą“ – išreikšti nepasitenkinimą sistemos negerovėmis. Turbūt galima teigti, jog jie tilpo į „visuomeninės sutarties“, sovietinio politinio korektiškumo rėmus (jei viešai neagituosi nuversti sovietų valdžios, ji pro pirštus žiūrės į tavo tikrąsias pažiūras)³⁷, nes tiesiogiai prieš režimą nėjo.

Be to, jie atitiko bent jau žodžiais režimo skatintą savikritiką, raginimą atskleisti atskiras negeroves. Tokia yra K. Sajos „Septynių ožkenų“ pabaigos replika, kai svečias iš Vilniaus kreipiasi tiesiai į publiką: „Ar yra pas jus panašių [biurokratų, visuomeninio turto grobstytojų ir pan. – V. K.]? Sakot, yra? Tai ko jūs delsiat? Tempkit drąsiai į šviesą! Sakot, aukštai sėdi, spardosi? Betgi jūsų, dorų piliečių, dauguma. [...] Šluokite nelaukdami atvažiuojant komisijos!“³⁸ Nors čia tiesiogiai skatinama savarankiška žmonių veikla, tačiau andainyškčiame kontekste tokios funkcijos šis kūrinys neatliko.

Dar verta atkreipti dėmesį į Lietuvos specifiką. Didžiausias išskirtinumas, lėmęs jos valdančiųjų sluoksnių veiksmų ir veiklos savitumą, buvo tautiškumas. Represinės struktūros daugiausia dėmesio skyrė „nacionalizmo pasireiškimams“ ir „religinėms atgyvenoms“ slopinti, susitaikydamos su nuosaikiomis jų formomis. Kaip tik šių elementų tiek K. Sajos, tiek V. Žilinskaitės kritinėje humoristikoje ir yra mažiausiai. Jų kritika nukreipta į socialinę, ekonominę ir net ideologinę³⁹ sritis, tačiau ji neturi jokių sąsajų su tautine ar religine tematika. Būtent šiai, pačiai jautriausiai tematikai režimas Lietuvoje buvo itin griežtas. Taip pat buvo netoleruojami ir tiesiogiai bei aiškiai prieš sovietinę sistemą veikti raginantys kūriniai. Tačiau jei tokie raginimai negalėjo paveikti plačiųjų skaitytojų masių, jie pereidavo per cenzūros sietą, bent jau vėlyvuoju sovietmečiu. Sauliaus Tomo Kondroto knygoje „Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą“, anot Dano Lapkaus, esama vos ne politinių atsisaukimų, raginančių versti valdžią: „filosofinis traktatas perauga į menkai teužmaskuotą politinį atsisaukimą“⁴⁰. Tačiau tos iš tiesų prieš tironiją nukreiptos ištisos pastraipos visuomenei nepadarė didesnės įtakos, nes pati knyga daugumai skaitytojų buvo sunkiai suprantama.

Lietuvoje itin svarbi viešos režimo kritikos dalis buvo sunaikintos senosios kaimo gyvensenos apgailėjimas, tiesiogiai prieštaravęs modernizacinei ideologijai ir praktinei vienkiemių naikinimo politikai. R. Granausko „Duonos valgytojai“⁴¹, paskelbti 1970 m., anot R. Ozolo, „analizavo pačią aktualiausią praeito ir šio [septintojo–aštuntojo. – V. K.] dešimtmečio Lietuvos gyvenimo problemą – dvasinį išsigimimą“⁴², „tai be jokių kompromisų ramiai kaltuosius kaltinančio žmogaus šnektą“⁴³. Tačiau ši knyga, kaip ir kiti panašios tematikos kūriniai, nors netiesiogiai ir kaltino režimą, rodė neigiamus moralinius, socialinius, ekonominius jo politikos padarinius, vis dėlto laikytina prarasto aukso amžiaus mito variantu, moderniajai visuomenei būdingu „periodišku mados [...] atsigręžimu į laikus, į „nuostabiuosius laikus“, kurie ne taip seniai buvo peikiami ar niekinami“⁴⁴. Nors sovietmečiu šis atsigręžimas neabejotinai buvo įgijęs a(nti)sovietinį krūvį ir kaip tradicinio kaimo nostalgijos raiška neretai pridengė tarpukario gyvensenos ir politinės sanklodos ilgesį, tačiau režimo stabilumui tokia neatvirai išreikšta kritika grėsmės nekėlė. Tiesa, spaudoje buvo pažymima, kad tokios nuostatos prieštarauja ideologijai. Antai anoniminis kritikas „Kritiko Tomo skiltyje“ teigė nusivylęs kai kurių R. Granausko kūrinių „idėjine menine koncepcija“: „skausmingo atsisveikinimo su gimta vieta ir persikėlimo naujon gyvenvietėn“ problemą autorius „pastebimai utriruoja, tirština spalvas, ir todėl finalinis „kimus šuns kauksmas“ skaitytoją nuteikia gana minoriškai“. Neįtikio kritikui ir tai, kad gyvenimas naujojoje gyvenvietėje vaizduojamas kaip slegiantis žmones, kad R. Granauskas nedėmesingas laiko dvasiai, todėl „norėtusi išvysti konkretesnių mūsų epochos realijų“⁴⁵. Turbūt prieš tai, kad daugėja režimo kritikos, pasisakė ir A. Sniečkus ataskaitiniame pranešime,

skaitytame LKP suvažiavime: „Nėra jokie pagrindo reabilituoti „vieningosios srovės“ teorijos. [...] „Vieningosios srovės“ teorija šiandien pasireiškia mėginimu nukrypti nuo partinių pozicijų vertinant praeitį ir liaupsinti apolitiškumą bei objektyvizmą.“⁴⁶ Tačiau nei R. Granauskas, nei kiti panašias pažiūras reiškę kūrėjai jokių sankcijų nesulaukė. R. Granausko knyga su sukritikuotais apsakymais buvo išleista.

Prie institucinės opozicijos galima priskirti ir meninės formos ieškojimus – modernistinius ar net postmodernistinius, – nes jie prieštaravo oficialiajam socialistinio realizmo kanonui. Tačiau postalininiu laikotarpiu Lietuvoje, kitaip nei Rusijoje, meninės raiškos formų laisvė buvo labai didelė. Dailininkas Aloyzas Stasiulevičius prisimena, kaip jis Lenkijoje atsakė į reporterio nusistebėjimą, kad Lietuvos dailininkų parodoje nematyti socialistinio realizmo: „Žinot, jūsų supratimas, kas socialistinis realizmas, siauras. Socialistinis realizmas yra ta srovė, kuri priklauso nuo bicepsų, – kiek ištempi, tiek yra.“⁴⁷ Panašiai buvo ir kitose meno srityse. Tokia meninės formos raiškos laisvė turbūt prisidėjo prie to, kad kultūrinis elitas menkai dalyvavo pasipriešinime. Galimybė oficialiai skelbti savo kūrybą skatino prisitaikymą, todėl net itin kritiškai į režimą žvelgiantiems kūrėjams svarbiau buvo paskleisti savo kūrybą oficialiaisiais kanalais, o ne eiti į pogrindį, kur grėسė ne tik represijos, bet ir itin menkas kūrybos paplitimas. Net Rusijos kultūros centruose, kur alternatyvus kultūrinis gyvenimas buvo labai intensyvus, didžioji dalis kūrėjų, skelbusių savo veikalus neoficialiai, vis tiek siekė oficialios menininko karjeros ir tik tam nepavykus savo kūrybą būdavo tiesiog priversti skelbti savilaida ar užsienyje⁴⁸.

Vėlyvuojų sovietmečiu tarp kultūrinio elito atstovų ypač sustiprėjusi buvimo šalia sistemos nuostata, panaši į stalininio

laikotarpio apolitiškumo ir nedalyvavimo elgsenas, labiau priskirtina socialinei opozicijai. Kūryboje tai reiškėsi „meno menui“ kategorijai priskirtiniais kūriniais, kuriais nesiekta priešintis ar puoselėti tautiškumo. Jų kūrėjus „domino visiškai kitos problemos, t. y. ne tos, kurios rūpėjo [sovietinės ar anti-sovietinės literatūros kūrėjams. – V. K.]. Jie kitaip suprato meną.“⁴⁹ Kartu toks kūrybos būdas leido pabėgti nuo įkyrėjusio ideologizmo. Buvimas šalia sistemos reiškėsi ir vadinamuoju nestandartiniu gyvenimo būdu. Kaip laiške Vytautui Venckui prisiminė Vytautas Bložė, „ir Benkai [Benjaminui Gorbulskiui. – V. K.], ir man (ypač!) reikėjo maskuoti savo pažiūras, dėtis „gyvais paradoksais“, nerimtais „žūstančiais talentais“, kad kagėbėgeninės kilmės muzikos mėgėjai ir „donosų“ komponuotojai terašytų tik apie kvailus ir juokingus mūsų pokštus. Visą tą laikotarpį sau į stalčių (ir į žemę) rašiau lyg ir rimtus, ir tragiškus dalykus.“⁵⁰ Apie tokią elgseną mąstė ir Tomas Venclova: „Galbūt geriausia išeitis – jo [Jurijaus Olešos. – V. K.] pozicija. Alkoholikas, ir tiek. Ir ką jūs man padarysit?“⁵¹

Ne socialistinio realizmo kūrybos formos institucinei opozicijai, be jokios abejonės, priskirtinos tuo atveju, kai jomis buvo peržengiamos ir kartu plečiamos režimo nustatytos ribos. Ribų peržengimas kaip kriterijus, leidžiantis priskirti opozicinei veiklai, yra svarbus, bet kartu ir nelengvai užčiuopiamas. „Pririštos karvės taktiką“, kai stengiamasi kuo plačiau pasinaudoti tuo, kas leidžiama, o pasinaudojus valdžia vėl kiek praplečia leistinas ribas⁵², labai sunku nustatyti. Juk kultūrinis elitas buvo įgudęs vaikščioti ant ribos, jos neperžengdamas⁵³. Be to, ribos jautimas labai subjektyvus ir dažnai keisdavosi. Tai liudija V. Kubiliaus dienoraščio ištrauka: „Perskaičiau savo knygos korektūrą. Ir buvau pritrenktas. Ji man, kai rašiau, atrodė tokia drąsi ir rizikinga. Perskaičiau, o die-

vuli, – nieko nėra. Prisitaikymas absoliutus. Begaliniai kompromisai. Ir man gėda dėl jų. Aš sakau ne tai, ką aš iš tikrųjų galvoju, o kažką supainioju, susuku, nedrįsdamas tiesiai pasakyti.“⁵⁴ Be to, kad rodo, jog ribos suvokimas yra subjektyvus, šis įrašas leidžia įžvelgti ir dar vieną iš psichologinių prisitaikymo mechanizmų. Šiuo atveju rašant žinota, kokios konkrečios nerašytos taisyklės pažeidžiamos, kas naujo pasakoma. Vėliau, palyginus su bendru vaizdu, paaiškėjo, kad niekur ypatingai nepažengta, kad kiti kultūrinio elito atstovai taip pat nesmarkiai pažeidinėjo ribas.

Režimo požiūris į institucinei opozicijai priskirtiną veiklą buvo labai įvairus ir priklausė nuo daugelio aplinkybių. Kartais tokia veikla buvo skatinama kaip postalininis kadrytė lietuvinimas, o pasikeitus politiniam klimatui dėl tos pačios veiklos buvo galima patirti ir represijų, nors gana švelnių: J. Bula-vas už pernelyg smarkų Vilniaus universiteto kadrytė lietuvinimą pašalintas ne tik iš rektoriaus pareigų, bet ir iš partijos.

Neretai galima įžvelgti režimo pastangų pasinaudoti institucinės opozicijos veikla savo naudai. Kaip istorinę praeitį režimas panaudojo savo reikmėms, analizuoja Arūno Streikaus straipsnis⁵⁵. Tačiau toks panaudojimas buvo neišvengiamai susijęs su istorijos faktų pateikimu visuomenei, o kartu galėjo būti laikomas opoziciškumo apraiška, netgi pergale kovojant su režimu dėl kultūrinės ir istorinės atminties išsaugojimo. Tačiau vienareikšmiškai tvirtinti, kad „sovietinė propaganda savo tikslams pajungė lietuvių tautinius sentimentus“⁵⁶, kažin ar galima, nes režimas nepajėgė kontroliuoti oficialiai leidžiamo tautiškumo raiškos interpretacijų visuomenėje. Todėl jos galėjo būti interpretuojamos ir nepalankiai ar net priešiška režimui.

Tokį institucinės opozicijos veiklos rezultatų dviprasmiškumą rodo Žalgirio

mūšio mito analizė, kai šalia oficiozinio mito panaudojimo parodomi ir neoficioziniai jo perskaitymo variantai⁵⁷. Pažymėtina, jog, „oficialiai leidžiant ir net skatinant Žalgirio temą, [sovietmečio. – V. K.] literatūrinių pasakojimų apie Žalgirį bemaž nėra“⁵⁸. Gali būti, jog tokia padėtis susiklostė dėl sovietmečiu gyvavusio polinkio vengti pernelyg režimo skatinamų dalykų. Aktyvi oficiozinė propaganda neretai atstumdavo žmones, taip pat ir kultūrinio elito atstovus. Tai, kad buvo vengiama Žalgirio tematikos, galbūt rodo, jog institucinė opozicija ne visada vykdė režimo užsakymus, kurie iš pirmo žvilgsnio galėjo prisidėti prie tautiškumo ir istorinės atminties puoselėjimo.

Pusiau legali veikla. Tai kitas opozicizmo lygmuo – aktyvus dalyvavimas silpnai režimo kontroliuojamose, nors formaliai ir sovietinėse organizacijose ar menkai organizuotuose judėjimuose, dažnai turėjusiuose tautinį pobūdį, – kraštotyros, etnografiniame judėjimuose, diskusijų klubuose. Nuo institucinės opozicijos šią veiklą skirtų menka režimo kontrolė, o nuo pasipriešinimo – tai, kad ši veikla nebuvo represuojama. Todėl ji vadinama pusiau legalia veikla. Analogišką opozicijos lygmenį Rusijos inteligentų veikloje išskyrė V. Shlapentokhas. Kaip tokios veiklos pavyzdį jis nurodė dalyvavimą bardų judėjime⁵⁹.

Šio lygmens veiklą režimas galėjo smarkiai kritikuoti, ji galėjo sulaukti griežtesnės valdančiųjų reakcijos nei institucinė opozicija. Veikla oficialiosiose institucijose ar oficialiai paskelbti darbai jau buvo režimo tarsi legitimuoti. „Tokiais atvejais intelektualas „nusikaltimą“ pasidalina su pareigūnais, kurie leido veiksmą.“⁶⁰ Tai ryškiai iliustruoja V. Kubiliaus straipsnio „Talento mįslės“ atvejis: už šią publikaciją nukentėjo tiek autorius, tiek „Nemuno“ žurnalas – buvo pakeistas jo redaktorius. Organizacijų, kurių priežiūra buvo menka, nariai, o ypač vadovai ar ak-

tyviausi veikėjai neturėjo su kuo pasidalyti „kalte“.

Pusiau legali veikla iš dalies panašėja į socialinei opozicijai priskirtiną būrimąsi į neformalias grupes, kuriose neretai reiškėsi antisovietinės nuotaikos. Pagrindinis atskirties kriterijus – tokių sambūrių organizuotumas, formalių organizacijų buvimas. Tai vertė režimą sunerimti, nes, „tinkamai“ jo neprižiūrimos, net ir legalios organizacijos reiškė nepriklausomo visuomenės organizavimosi, o kartu – ir organizuoto pasipriešinimo galimybę. Net ir neformalizuotuose sambūriuose KGB buvo linkęs įžiūrėti slapta organizacijas, ir tai didino grėsmę, kad jų dalyviai sulauks represijų.

Tad visai suprantama, kodėl KGB gen. mjr. G. K. Vaigauskas itin pabrėžė, jog labai svarbu kontroliuoti įvairius visuomeninius junginius: „Jei nurodytos organizacijos likdavo be partinių-tarybinių organų kontrolės ir vadovavimo, tuoj pat suaktyvėdavo ten patekę nacionalistiniai elementai.“⁶¹

Pusiau legali veikla dažnai išaugdavo iš institucinės opozicijos. Tokie jos veikėjai kaip Vytautas Žalakevičius ar V. Kubilius siekė savo idėjas perteikti platesniems žmonių sluoksniams laisviau, be cenzūros tarpininkavimo, kuris neišvengiamas spaudoje. Todėl jie rinkdavosi tiesioginį kontaktą su inteligentais oficialiai veikiančiose, bet režimo menkai prižiūrimose organizacijose. Antanas Terleckas dienoraštyje pažymėjo kitą tokių diskusijų rezultatą: „Filmu [„Niekas nenorėjo mirti“. – V. K.] Kremlius ir jo tarnai norėjo daug pasiekti. Bet šis filmas sukėlė diskusijas. Tokios diskusijos tik ne Kremliaus naudai. Jeigu kas ir nežinojo tiesos, po tokių diskusijų sužinos.“⁶²

Kita vertus, kaip rodo žmonių susidomėjimas tokiais pasisakymais, buvo poreikis ir „iš apačios“. Be to, iš tokio poreikio kilo ir savarankiškas visuomenės organizavimasis (pavyzdžiui, atsirado žygeivių klubų), kurio

dalys galėdavo ir tiesiogiai, be institucinio nacionalizmo, pereiti į pusiau legalią veiklą, jei tik susiklostydavo palankios aplinkybės. Vis dėlto tokį virsmą neretai paskatindavo būtent institucinis nacionalizmas. Antai kraštotyros judėjimo pradžia sietina su institucine opozicija. Gana greitai dalis šio judėjimo peržengė institucinės opozicijos ribas ir tapo pavojinga režimui.

Turbūt žymiausias susidorojimo su pusiau legalios opozicijos veikėjais atvejis yra 1973 m. vykęs aktyviausių kraštotyros judėjimo dalyvių teismas. Beje, neoficialiomis to meto žiniomis, kraštotyryninkų ramuvos dar 1971 m. uždraustos „ta dingstimi, kad nepriklausančios jokiai oficialiai organizacijai, šiuo atveju – kraštotyros draugijai“⁶³. „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikoje“ (toliau – LKBB) pateiktas kraštotyryninkų persekiojimo ir teismo 1973 m. aprašymas taip pat rodo, jog daugiausia nerimo režimui kėlė būtent šio judėjimo savarankiškumas, menka jo kontrolė: „Aktyviausi kraštotyryninkai [...] buvo verčiami pasirašyti pasižadėjimus, „kad ateityje nedalyvaus **saviveiklinėje** [išryškinta LKBB. – V. K.] kraštotyroje.“⁶⁴ Po teismo kraštotyros judėjimas imtas smarkiau kontroliuoti. Tačiau galima spėti, jog toks likimas kraštotyryninkus ištiko todėl, kad, KGB nuomone, jie peržengė toleruotino opoziciškumo ribą ir tapo pavojingi režimui siekiu „išplėsti nacionalinį judėjimą, sukurti didelę organizaciją be nario bilietų ir ženklų, be konkrečios struktūros, bet turinčią vieną idėją“⁶⁵. Iš tiesų dalis kraštotyros judėjimo dalyvių priskirtini jau ne opozicijai, o pasipriešinimui. Jų veikla apibrėžtina kaip tarpinė tarp pusiau legalios opozicijos ir pagrindinio pasipriešinimo. Vytenis P. Andriukaitis⁶⁶ prisimena, jog tokiuose judėjimuose buvo grupelių, kuriose su pagrindžiu susiję žmonės patikimesnius jaunuolius supažindindavo su savilaida. Taip oficialios organizacijos forma būdavo panaudojama

religinėms, tautinėms ir antisovietinėms idėjoms platinti. Toje pačioje organizacijoje galėjo rasti vietos ir pusiau legali opozicinė, ir pagrindinio pasipriešinimo veikla. Teresė Birutė Burauskaitė prisimena, kad kraštotyros judėjime plito ne tiek savilaida, kiek įvairių oficialiai neprieinamų darbų kopijos. Beje, būtent pora sulaikymų dėl kraštotyros veiklos paskatino ją suartėti su pagrindžiu⁶⁷.

Taip opoziciškumas susisieja su pasipriešinimu, suimdamas į save elgsenas, esančias tarp prisitaikymo ir pasipriešinimo.

IŠVADOS

Išskirtasis opozicinio elgesio modelis turėtų padėti tiksliau ir aiškiau įvardyti sovietmečio elgsenas. Į jį įtraukta veikla, kurią sunku priskirti tiek prie gryno prisitaikymo, tiek prie pasipriešinimo: ji oponavo režimui, bet kartu neperžengė leistinų veikimo rėmų.

Opozicinis elgesys papildoma prisitaikymo elgsenas ir yra labiau nutolęs nuo pasipriešinimo, reikalaujančio peržengti regimo paklusimo režimui ribą. Jis iš esmės telpa į sovietinio politinio korektiškumo, reiklavusio viešai nerodyti atviro priešiško sovietiniam režimui, rėmus.

Kartu opozicinis elgesys yra kompromisas tarp režimo spaudimo iš vienos pusės ir vertybinio reikalavimo su šiuo spaudimu nesutikti – iš kitos.

Socialinė opozicija – tai menkiausiai reflektuotas buitinio lygmens priešiškas režimui, jo skelbiamų elgesio normų nepaisymas, apėmęs socialinę kasdienybę. Ji stipriai susvetimėjimą su sovietiniu režimu.

Institucinei opozicijai priskirtina įvairių sričių veikla, kuria buvo siekiama stiprinti tautiškumą, pateikti visuomenei kuo daugiau lietuvių kultūrinio palikimo, veikti Lietuvos labui nepaisant nurodymų iš Mas-

kvos, kritikuoti paskirus režimo bruožus. Tai oficialiųjų režimo nuostatų nepaisymas, toleruojamas paties režimo. Tokia veikla vyko oficialiose institucijose ir režimo kontroliuojamoje viešumoje. Ji gana veiksmingai palaikė lietuviškumą, nors ir ideologizuotą. Kartu režimas neretai panaudodavo šią veiklą savo naudai.

Nuorodos

¹ K. Raškauskas, „Rezistencija, kolaboravimas ir konformizmas sovietmečiu: sąvokų vartosenos tendencijos“, *Akiračiai*, 2007, Nr. 8(394), p. 1, 12–14.

² K. Antanaitis, „Kalantinės ir jų aidai“, *Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris*, Vilnius, 2002, p. 27.

³ R. Ozolas, *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūrinio gyvenimo štrichai*, Vilnius, 1996, p. 62. 1971 m. birželio 3 d. įrašė minima opozicija, subrendusi po K. Korsako sparnu.

⁴ K. Antanaitis, op. cit., p. 26–27.

⁵ Trumpą kultūrinio elito atstovų sąsąją su konkreciu pagrindžio leidiniu aptarimą žr.: V. Klumbys, „Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 179–208.

⁶ A. Švedas, *Sovietinė lietuvių istoriografija: Oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985). Daktaro disertacija*, Vilnius, 2006, p. 58–59.

⁷ D. Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė?“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 145.

⁸ 2002 m. lapkričio 13 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Meile Lukšiene.

⁹ M. Lukšienė, „Apie Lietuvių literatūros katedrą...“, *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, Vilnius, 2002, p. 36.

¹⁰ Jacques'o Bouveresse'o terminas, taikomas apibūdinti Vakarų akademinį visuomenės kritikų padėčiai, kai tokie žmonės toleruojami, bet kartu nustumiami į oficialiojo gyvenimo kelkraštį: M. Walzer, *Kritikų draugija. Visuomenės kritika ir politinis angažuotumas dvidešimtajame amžiuje*, Vilnius, 1992, p. 18.

¹¹ R. Ozolas, op. cit., p. 95 (1971 m. rugpjūčio 14 d. įrašas).

Pusiaus legali veikla – aktyvus dalyvavimas silpnai režimo kontroliuojamose, nors formaliai ir sovietinėse organizacijose ar menkai organizuotuose judėjimuose, dažnai turėjusiuose tautinį pobūdį. Radikaliausia jo dalis sutapo su pasipriešinimu.

¹² E. Grigoravičienė, „Tema, gyvenimas, žmogus – kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės“, *Menotyra*, 2005, t. 40, Nr. 3, p. 28.

¹³ A. Švedas, op. cit., p. 69–77.

¹⁴ Ibid., p. 77–118.

¹⁵ 2004 m. vasario 2 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Osvaldu Balakausku.

¹⁶ 2003 m. liepos 7 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Inge Lukšaitė.

¹⁷ Н. Рис, *Русские разговоры: культура и речевая повседневность эпохи перестройки*, Москва, 2005, с. 51.

¹⁸ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, p. 171–172.

¹⁹ Pokalbis su O. Balakausku.

²⁰ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago, 1980, Table 1.

²¹ V. Shlapentokh, *Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era*, Princeton, 1990, p. 79.

²² R. Ozolas, op. cit., p. 62 (1971 m. birželio 3 d. įrašas).

²³ Plačiau žr.: V. Klumbys, „(Ne)kaltųjų ieškojimas. Kova dėl sovietmečio praeities bei užmaršties“, *Inter-studia humanitatis*, 2007, Nr. 4, p. 148–165.

²⁴ A. Štomas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 254.

²⁵ T. Venclova, *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000, p. 9.

²⁶ *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius, 2008, p. 229–231.

²⁷ Ibid., p. 231.

²⁸ K. Korsakas, *Literatūra ir kritika*, Vilnius, 1949, p. 25–26.

²⁹ „Iš J. Zinkaus parengto dokumento apie literatūros kritikos trūkumus laikraštyje „Literatūra

ir menas“ bei žurnale „Pergalė“, *Lietuvos archyvai*, 1990, Nr. 2, p. 191–192.

³⁰ M. Lukšienė, op. cit., p. 43.

³¹ P. Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio iššivadavimo kultūra*, Vilnius, 1999, p. 198.

³² J. Janutis, *Užvakar ir šiandien. 35 metai eterio tarnyboje. Atsiminimai*, Vilnius, 1998, p. 88.

³³ V. Kudirka, *Laisvos valandos*, Vilnius, 1976, p. 43.

³⁴ D. R. Spechler, *Permitted Dissent in the USSR: Novy mir and the Soviet Regime*, New York, 1982, p. XV.

³⁵ 2005 m. lapkričio 23 d. straipsnio autoriaus pokalbis telefonu su Vytaute Žilinskaite.

³⁶ W. Benjamin, *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*, New York, 1986, p. 222.

³⁷ А. Е. Клецкин, „Искусство и власть в условиях эрозии тоталитарной идеологии. На материалах документального кино“, *Художественная жизнь России 1970-х годов как системное целое*, Санкт-Петербург, 2001, с. 300.

³⁸ K. Saja, *Komedijos: Lažybos, Silva studentauja, Vis per gerą širdį, Septynios ožkenos*, Vilnius, 1957, p. 286.

³⁹ Žr. V. Žilinskaitės apsakymą „Ranka“, akivaizdžiai pajuokiantį nieko nereiškiančius balsavimus ir sovietinę „demokratiją“: V. Žilinskaitė, *Angelas virš miesto: Humoras, satyra, parodijos*, Vilnius, 1967, p. 14–17. Jis buvo nuolat perspausdinamas šios autorės humoreskų rinkiniuose.

⁴⁰ D. Lapkus, *Poteksčių ribos: uždraustos tapatybės devintojo dešimtmečio lietuvių prozoje*, Chicago, 2003, p. 125.

⁴¹ R. Granauskas, *Duonos valgytojai: Apysaka ir apsakymai*, Vilnius, 1989, p. 135–147.

⁴² R. Ozolas, op. cit., p. 80 (1971 m. rugpjūčio 3 d. įrašas).

⁴³ Ibid.

⁴⁴ R. Girardet, *Politiniai mitai ir mitologijos*, Vilnius, 2007, p. 134.

⁴⁵ „Epizodai iš samanoto gyvenimo“, *Literatūra ir menas*, 1971, Nr. 52.

⁴⁶ „Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto ataskaita XVI suvažiavimui“, *Tiesa*, 1971, Nr. 53.

⁴⁷ 2003 m. gruodžio 17 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Aloyzu Stasiulevičiumi.

⁴⁸ С. Савицкий, *Андерграунд: Устория и мифы ленинградской неофициальной литературы*, Москва, 2002, с. 58–61.

⁴⁹ В. Кулаков, *Поэзия как факт*, Москва, 1999, с. 8.

⁵⁰ Vytautas Venckus, sud. S. Puidokienė, Vilnius, 2001, p. 491.

⁵¹ T. Venclova, „Iš 1958–1960 metų dienoraščio“, *Kultūros barai*, 1998, Nr. 1, p. 74 (1960 m. gegužės 13 d. įrašas).

⁵² 2004 m. sausio 29 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Kaziu Saja.

⁵³ D. Blažytė-Baužienė, op. cit., p. 145.

⁵⁴ V. Kubilius, *Dienoraščiai. 1945–1977*, Vilnius, 2006, p. 274 (1964 m. vasario 10 d. įrašas).

⁵⁵ A. Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 7–30.

⁵⁶ N. Putinaitė, op. cit., p. 142.

⁵⁷ G. Notrimaitė, „Kam reikalingas Žalgiris sovietmečiu?“, *Colloquia*, 2007, Nr. 18, p. 103–114.

⁵⁸ Ibid., p. 108.

⁵⁹ V. Shlapentokh, op. cit., p. 78–79.

⁶⁰ Ibid., p. 77–78.

⁶¹ G. K. Vaigauskas, *Lietuvos nacionalistų kėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams)*, Kaunas, [1992], p. 78.

⁶² A. Terleckas, *Rezistento dienoraštis: 1966 metai*, Vilnius, 2008, p. 138.

⁶³ R. Ozolas, op. cit., p. 94 (1971 m. rugpjūčio 14 d. įrašas).

⁶⁴ „Teismo saualė Vilniuje“, *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika: Pogrindžio leidinys*, t. 2, 1974–1975, Nr. 8–15, Chicago, 1975, p. 128.

⁶⁵ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 79.

⁶⁶ 2003 m. rugsėjo 17 d. straipsnio autoriaus pokalbis su Vyteniu P. Andriukaičiu.

⁶⁷ 2002 m. liepos 4 d. pokalbis su Terese Birute Burauskaite.

Gauta 2010 08 25
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius

Valdemaras Klumbys**ANTI-SOVIET BEHAVIOUR****Summary**

The article discusses one of the models of behaviour typical to Lithuanian society in the Soviet period, namely anti-Soviet behaviour, which was particularly characteristic to the cultural elite of the time. It is described as the activity of opposing the Soviet regime, but not exceeding the permissible limits of activities and thus not being repressed by the regime. The article states that such behaviour supplemented the conformance of society (when resistance is understood as the antipode to conformance). In the author's opinion, the opposition may be treated as the result of the interplay between the pressure of the regime and the values opposing to the regime, a certain compromise between the pressure of the regime on the one hand and the pressure of the values opposing the regime on the other hand.

The article distinguishes three levels of anti-Soviet behaviour. Social opposition is defined as resistance to the regime on a daily social level, ignoring the norms of behaviour proclaimed by the regime. The author maintains that such non-political activity that did not do direct harm to the regime increased alienation of people with the Soviet regime and weakened both the impact of the regime on society and the regime itself.

Institutional opposition, which is given major focus in the article, is defined as activities, particularly cultural activities, of the nation and for the sake of Lithuania dedicated to the preservation and support of national identity, culture, and the nation. It also includes public criticism of Soviet maladies and individual characteristics of the regime, artistic semi-nonconformism, the use of anti-Soviet

overtones in creative work, and other manifestations of disagreement with the ideology of the regime. The author maintains that this institutional opposition manifested itself in the activities carried out at official institutions and in the public space controlled by the regime. It is also asserted that official public national manifestations during the post-Stalin period, part of which were the result of opposition activity, cannot be considered useful only to the regime. Publicity allowed for the opposition to spread widely and most efficiently nurture Lithuanian identity, even though ridden with ideology. In the author's opinion, the opposition fit into the frame of the Soviet 'social contract' (people had to perform the mandatory rituals and not agitate publicly against Soviet power, whereas the regime leniently viewed the actual beliefs of people). The article discusses the crossing of the limit of permissibility as the criterion for allocating the activity to anti-Soviet activity and states that crossing such a threshold is difficult for researchers to identify. It is also affirmed that the regime sought to use the activities of institutional opposition for its own sake. It can therefore be stated that the opposition's stance was at least partially useful to the regime.

Semi-legal activity is singled out as the highest level of opposition. It is defined as active participation in organisations that are formally Soviet but only slightly controlled by the regime or in loosely organised movements, usually of a national nature. The relationship of this activity with the opposition is defined.